

# **БОЛАЛАР НУТҚИНИ ШАКЛЛАНТИРИШДА ҒАРБ ВА ШАРҚ НОТИҚЛИГИНИНГ ИЛМИЙ-НАЗАРИЙ АСОСЛАРИ**

***Алишер НАРМАНОВ***

***Тошкент вилояти Чирчиқ давлат педагогика институти***

***докторанти***

***Тошкент, Ўзбекистон Республикаси***

***Аннотация:*** Мазкур мақолада болалар нутқини шакллантиришида ғарб ва шарқ нотиқларининг фикрлари улар берган назарий ва амалий тавсияларини ўрганишиб уларнинг нутққа оид фикрлари ва тавсияларини ўқувчи ёшларга етказиш орқали таълим тизимида ҳам ўз самарсини бериши ҳақида фикр юритилади.

***Калим сўзлар:*** Риторика, қуръон, ваъзхонлик, воиз, оналар мактаби, ақл ва нутқ.

## **SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS OF WESTERN AND EASTERN SPEECHES IN FORMATION OF CHILDREN'S SPEECH**

***Alisher NARMANOV***

***Chirchik State Pedagogical Institute of Tashkent region***

***doctoral student***

***Tashkent, Republic of Uzbekistan***

***Annotation:*** This article discusses how the opinions of Western and Eastern speakers in shaping children's speech can be effective in the education system by studying their theoretical and practical recommendations and communicating their ideas and recommendations to students.

**Keywords:** *Rhetoric, Quran, Sermon, Preacher, Mother School, Mind and Speech.*

Мустақиллик йиллари том маънода Ўзбекистон Республикаси ижтимоий- иқтисодий ва маданий тараққиёти истиқболини белгилаш, жаҳон ҳамжамияти мамлакатлари сафидан муносиб ўрин эгаллашга интилиш йўлидаги кенг кўламли ислохотларни амалга ошириш билан кечмоқда. Жаҳоннинг ривожланган мамлакатлари тажрибаларини ўрганиш, маҳаллий шарт-шароит, иқтисодий ва интеллектуал ресурсларни инобатга олган ҳолда жамият ҳаётининг барча соҳаларида туб ислохотларнинг амалга оширилаётганлиги янгидан-янги ютуқларга эришишни таъминламоқда.

Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида (22 декабрь 2017й): —Бугун биз давлат ва жамият ҳаётининг барча соҳаларини тубдан янгилашга қаратилган инновацион ривожланиш йўлига ўтмоқдамиз... Янги фикр, янги ғояга, инновацияга таянган давлат ютади. Унинг учун мия қобилятини ривожлантириш омилларини пухта таҳлил қилиши зарур. Биз улуг боболаримизнинг муносиб давомчилари (Ал-Хоразмий ва Беруний) бўладиган етук инсонларни тарбиялаш масаласига, афсуски, етарлича аҳамият бермадик... Нодир талант эгаларини тарбиялаб камолга етказиш ҳал қилувчи аҳамиятга эга эканини унутишга ҳаққимиз йўқ. Ривожланган мамлакатлар бугунги юксак тараққиёт даражасига айнан шунинг ҳисобидан етгани — бу ҳам ҳақиқат, деб таъкидлаганди.

Албатта янги фикр ва янги ғояни амалга оширишда сиёсий, иқтисодий, ижтимоий йўналишлар билан бир қаторда баркамол авлодни вояга етказиш, улар нутқини ўстириш муҳим ўрин тутди.

Бола нутқининг ривожи кўп жиҳатдан унинг руҳиятига, соғлом, тетик ўсишига. Ахлоқий сифатларига ўқув дастурини ўзлаштиришда меъёрли бажарилишини таъминлашшига, қўлланмаларнинг монандлигига

боғлиқдир. Бу масалалар бошланғич таълимда ўз ечими ифодасини топиши ва ўз она тилида равон гапира оладиган қилиб тарбиялашга қаратилиши зарур.

Таълим ва тарбия муаммоси жуда қадимдан бери мавжуд. У ўрта асрлардаги Ғарб ва Шарқ мутафаккирларининг асарларида кўриб чиқилган.

Кишилар чиройли, мазмундор нутқ масаласи билан жуда қадимдан қизиқиб келадилар. Қадимги Греция (Юнонистон) да ва Римда нутқ маданиятининг назарий асослари яратилди. Нутқ олдига қўйиладиган талаблар ишлаб чиқилди. Бунга қулдорлик тузумининг ривожланиши, қулдорлик демократияси сабаб бўлди.

Бу даврда давлатнинг, савдо-сотиқнинг, суд ишларнинг ниҳоятда тараққий этиши нотикликнинг санъат да- ражасига кўтарди. Етук инсон бўлиш учун албатта, нотиклик санъатининг эгаллаш шарт қилиб қўйилади.

Ана шу эҳтиёж туфайли нотиклик назарияси яратилади. Унинг Цицерон, Демосфен, Квинтилиан, Аристотель каби назариётчилари етишиб чиқади. Эрамининг 335 йилида Аристотелнинг «Риторика»си яратилади. Унда нотик олдига қуйидагиларнинг вазифа қилиб қўяди:

- Материални ҳар томонлама тайёрлаш.
- Материални жойлаштириш режасини белгилаш. V
- Материални ўзлаштириш, нутқ қурнлишини тўғ- рилаш.
- Нотикнинг нутқ материални ўргангани.
- Материални сўз билан ифодалаш.
- Нутқни талаффуз қилиш, яъни нутқ жараёни.

Бу талаблар ҳозир ҳам ўз кучини сақлаб келмоқда. Уша давр суд нотиклигининг катта намояндаси Цицерон эди. У суд нотиклигида юксак муваффақият- ларга эришди, нотиклик санъати назариясига улкан ҳисса қўшди. Цицероннинг «Нотик ҳақида», «Нотик», «Брут» асарларини ҳозир ҳам маълум қимматга эгадир.

Рим нотиқлик мактабининг яна бир буюк вакили Марк Фабий Квинтиланандир. У ўзининг «Нотиқ билими ҳақида» китобнда билимдонликни нотиқликнинг би-ринчи шарти қилиб қўяди. Квинтилиан нотиқликка доир билимни жуда ёшлиқдан ўргана бориш керак, дейди. Нутқнинг тингловчи учун тушунарли бўлишига катта аҳамият беради. У «Сен шундай сўзлагинки, сени ҳар бир кнши тушуна олсин»,— деган эди.

Хуллас, қадимги Юнонистон ва Римда маданий путқ, нотиқлик назарияси ривожлантирилади. Бу назария кейнчалик Оврупода нутқ маданиятига бағишланган фаннинг майдонга келишига асос бўлди.

Шарқда, жумладан, Мовароуннаҳрда бадий, илмий ижоднинг тараққиёти билан, шунингдек, ваъзхонлик, «Қуръон»ни тарғиб қилиш билан муштарак ҳолда сўзнинг аҳамияти, маъноси ва ундан мақсадга мувофиқ фойдаланиш борасида қадимдан кўп яхши фикрлар айтилган.

Ваъзхонликнинг, балоғат (чечанлик, нотиқлик) санъатининг ўсуви билан нутқ олдида қўйилган талаблар мукаммаллашиб борди.

Ўша даврларнинг буюк мутафаккирлари Абу Наср ал-Фаробий, Абу Райҳон Беруний, Абу Али ибн Сино, Юсуф Хос Ҳожиб, Аҳмад Юғнакий, Жалолиддин Довоний, Алишер Навоий ва бошқалар феодал зулм ва мутаасиб руҳонийларнинг қаттиқ қаршилигига қарамасдан жаҳон фани, маданияти, маорифига бекиёс ҳисса қўшдилар.

Ўрта асрлар Шарқининг қомусий мутафаккири Абу Наср ал-Фаробий (873-950) инсонни ҳар томонлама такомиллаштириш, уларни умумий бахт-саодатга етаклаш йўллари ва усулларини ўзининг ижтимоий-сиёсий таълимоти марказига қўяди, бу эса унинг дунёқарашларнинг умуминсоний асосга эгалитидан далолат беради. Айнан шундай мақсадлар Фаробийнинг шахсни тарбиялаш ва таълим бериш, уни такомиллаштириш ҳамда унинг ижтимоий муаммоларни ҳал этишдаги фаол ролига нисбатан дунёқарашларининг бош мазмунини ташкил этади. Унинг фикрига кўра,

таълим ва тарбия оилада, ўқитувчи ёрдамида мактабда ва яхшиликка асосланган жамиятда унинг раҳбари ёрдамида амалга оширилиши мумкин.

Фаробий фикрига кўра таълим бу нафақат ақлий ривожланиш, балки умуман маънавий ривожланиш, шу жумладан ахлоқан ривожланиш пойдеворидир. Таълим ва тарбия ўзаро бир-бирига боғлиқ бўлиб, улар шахсни маънан камолотга етказувчи турли йўللار ҳисобланади.

Фаробий ижтимоий тарбияни тартибга солиш, уни бошқариш масалаларига алоҳида эътибор берган. У меҳнат фаолияти тарбиянинг муҳим воситаси ҳисобланади, деган хулосага келади.

Абу Райҳон Беруний (971 – 1050 йилга яқин) қомусий олим сифатида тарихга кирган. У фанни диндан ажратиш зарур деб ҳисоблаган, акс ҳолда, унинг фикрига кўра, илмий билимлар ҳақиқий бўла олмайди. Олимнинг динга бўлган танқидий муносабати кўп жиҳатдан унинг тарбия ва таълимга бўлган муносабатларини ҳам белгилаб берди.

Беруний ўз асарларида таълимнинг узлуксиз, кўргазмали, аниқ мақсадга йўналтирилиши лозимлигини ва унинг муайян тизим асосида ўтказилиши зарурлигини таъкидлаган. Беруний ёш йигитда шахс тарбия жараёнида шаклланади, деб ҳисоблаган. Бунда у меҳнатга алоҳида ўрин берган.

Берунийнинг қарашлари чекланган тусга эга эди, зеро у ҳам ўша даврдаги бошқа кўплаб олимлар сингари фан ва билим жамият тараққиётида мутлақ аҳамиятга эга, деб билган. Бироқ фан, билим, меҳнатнинг аҳамияти ҳақидаги фикрларнинг ўзи тўғри эди. Билим олишнинг ўзини Беруний куч, вақт ва сабр-тоқат талаб қиладиган меҳнат, деб ҳисоблаган.

Ибн Син (980 - 1037) педагогика масалаларига ижодий ёндошган. У бола табиатини нафақат табиб, балки етук педагог сифатида ҳам чуқур билишини намоён қилган. Олимнинг болаларга таълим ва тарбия бериш ҳақидаги кўплаб фикрлари ўзининг чуқурлиги, инсонпарварлик руҳи

билан йўғрилганлиги ва тарбиядек мураккаб муаммони тўғри талқин қилиши билан кишини лол қолдиради.

Ибн Сино таклиф қилган тарбия ва таълим мазмуни ақлий тарбия, жисмоний соғломлаштириш, эстетик тарбия, ахлоқий тарбия ва ҳунар ўргатишларни ўз ичига олади.

Ибн Сино бола тарбиясининг бутун машаққати ва мураккабликларини жуда чуқур тушунган. «Тиб қонунлари»нинг «Тарбия ҳақида» номли бўлимида қўйилган масалалар аниқ ҳал этилади, бола характерини тарбиялаш ҳақида қимматли фикрлар билдирилади.

Ибн Сино бола шахсини ҳурмат қилиш, боланинг табиий ёш хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда унинг қизиқишларини ўрганишга чақиради. У ёшга қараб даврларга бўлиб чиқишга ҳаракат қилган. Ўсмирлик даврини у бешта даврга бўлган: чақалоқлик (бола туғилганидан бошлаб йўлга юриб кетгунича бўлган давр); болалик даври (йўлга юргандан сўнг); организм чиниққани ва қозик тишлари чиққанидан кейинги давр; ўсмирлик ва жинсий етилиш даври; ўсмирлик даври (ўсиш тўхтатуганча бўлган давр).

Ибн Сино бола тарбиясининг барча мураккабликлари ва қийинчиликларини тушунган. У жисмоний жазонинг меъёридан ортиб кетишига қарши чиққан. Унинг фикрига кўра, рисоладагидек тарбияни муваффақиятли амалга ошириш учун болаларга инсоний муносабатда бўлиш даркор.

Ибн Сино тарбия омилининг аҳамиятини чуқур англаган ва ижобий омил аҳамиятини жуда қадрлаган, уни тарбиянинг асосий воситаларидан бири деб билган.

Ўзбекистонда XVI асрдан кейинги асосий педагогик фикр йўналишлари ва уларнинг хусусиятларини тушуниш учун қомусий олим бўлган, ўз замондошлари ўртасида жуда машҳур бўлган Жалолиддин Девоний (1427 - 1502) асарлари билан танишиш зарур.

Девоний асарларида тарбиялашда, таълим методикасида мактаб ва ўқитувчининг тутган ўрни ҳақида кўплаб ижодий фикрлар жуда кўп. Унинг асарларини таҳлил қилиш шуни кўрсатадики, Девоний ўз даврининг илғор мутафаккири бўлган ҳамда унинг таълим ва тарбия ҳақидаги кўплаб ғоялари бугунги кунда ҳам ўз аҳамиятини йўқотмаган.

Айниқса Алишер Навоий Ўзбекистон халқи қалбидан чуқур жой олган. Унинг асарлари беш юз йилдан буён кўплаб авлодларни ҳаяжонга солиб келади. Инсонпарварлик, муҳаббат ғоялари, инсоннинг олий мақсадларини қуйлаш Навоий меросида асосий ўрин тутди.

Навоийнинг педагогик қарашлари ўта инсонийлиги билан ажралиб туради. У бола шахсини шакллантириш ва тарбиялаш масалаларига жуда катта аҳамият берган, Навоий фарзандни оилага қувонч ва бахт келтирувчи шамчиноқ, деб билган.

Навоий болага унинг ёшига қараб энг кичик ёшдан тўғри тарбия бериш зарур, фанларни ўрганишни иложи борида барвақт бошлаш лозим, дея таъкидлаган.

Буюк славян педагоги Ян Амос Коменский (1592-1670) Ғарбнинг буюк олимларидан бири ҳисобланади. Унинг педагогик тизими ўсиб келаётган авлодни инсонийлик, тинчликсеварлик, тенглик ва биродарлик руҳида тарбиялаш ғоялари билан йўғрилган.

Я.А.Коменскийнинг педагогик мероси улкан ва кўп қирралидир. Олимнинг чоп этилган фалсафий ва педагогик асарлари унинг тарихий аҳамиятини белгилаб берди. «Оналар мактаби»да қайд этилган болани дастлаб оилада тарбиялаш ва ривожлантириш ғоялари бугунги кунда ҳам ўз долзарблигини йўқотмаган. Ҳажми кичик, бироқ мазмуни жуда чуқур бўлган мазкур асарни унда қўйилган муаммоларнинг долзарблиги ва аҳамиятлилиги, уларни амалга ошириш учун таклиф қилинаётган йўللار ва воситаларнинг соддалиги ҳамда ишончлилиги, ниҳоят оила, аёллар, болалар ва уларни тарбиялашга бўлган муносабатнинг инсоний йўналишга

эгалити бўйича уни мумтоз асарлар сирасига киритиш мумкин. «Инсон зотини ҳимоялаш энг аввало бешикдан бошланиши лозим». Бундан ортиқ содда ва доно фикр бўлмайди. Уддабурон олимлар қайси бир ижтимоий тарбия тизимини кашф қилмасинлар, барибир болалар ҳаёт кечирадиган, улар жисмонан ва маънан ривожланадиган муҳит сифатида оила энг самарали тарбия тизими ҳисобланади.

Қаторлашган ғоялар тизимига эга бўлган «Оналар мактаби»ни бирламчи оилавий тарбия бўйича биринчи асар деб ҳисоблаш мумкин.

«Оналар мактаби»нинг бош ғояси - оиладаги бирламчи тарбиянинг бола учун қувончли бўлиши, унинг келажагини бахтли, ота-оналар учун ёқимли ва умидбахш, жамият учун фойдали қилишдан иборатдир.

Коменский табиий иқтидорни энг илк ёшдан бошлаб ҳар томонлама ривожлантириш ғоясидан келиб чиққан ҳолда оналар мактаби олдида қийин вазифаларни, яъни: болаларга билиш (билимга эҳтиёжмандликни тарбиялаш, билимга чанқоқлик)ни, ҳаракат қилиш (меҳнаткаш бўлиш, ўзини бошқара олиш ва яхши амаллар қилиш)ни ва гапириш (нутқ ва фикрлашни ривожлантириш)ни ўргатиш вазифаларини қўяди. Шу муносабат билан у ақлий, жисмоний ва маънавий тарбиялаш, нутқ ва фикрлашни ривожлантириш бўйича аниқ маслаҳатлар беради. «Оналар мактаби»даги алоҳида бир боб «қандай қилиб болаларга нутқни машқ қилдириш» лозимлигига бағишланган. Коменский «ақл ва нутқ»ни ривожлантириш учун бир хил ҳаракат қилиш зарур деб ҳисоблаган.

У «ақл» ва «нутқ»қа органик бирикма сифатида қараган. Ва бу тасодифий эмас, зеро бола нутқ туфайли ўз фикрларини ифодалайди ва атрофдаги одамлар билан мулоқотга киришади, нутқни эгаллаш орқали у атрофни ўраб турган оламни англайди. Болада нутқ ва фикрлаш ривожланади. У сенсор ривожлантириш ва тарбиялашга алоҳида эътибор берган, чунки усиз ақл ва нутқни муваффақиятли ривожлантириб

бўлмайди. Ва буюк педагогнинг мазкур қоидага риоя қилишни «дидактиканинг олтин қоидаси» деб атагани ҳам бежиз эмас.

Хулоса ўрнида шуни таъкидлаш лозимки юқорида келтирилган буюк мутаффакирлар, олимлар ва ёзувчиларнинг асарларини ёшга мос равишда бошланғич таълимда ўқувчиларга яқиндан таништириб бориш натижасида уларда улкан сўз захираси пайдо бўлади, натижада ўқувчиларнинг оғзаки ва ёзма нутқининг ривожланишига катта хизмат қилади.

#### **Фойдаланилган адабиётлар:**

1. Президент Ш.М.Мирзиёевнинг Олий Мажлисга Мурожаатномасида (22 декабрь 2017й):
2. Маҳмудов Н. “Ўқитувчи нутқи маданияти” дарслик. Т. Алишер Навоий номидаги Миллий кутубхона, 2007.
3. Расулов Р., Мўйдинов Қ. “Нутқ маданияти ва нотиклик санъати” ўқув қўлланма Т. Fan va texnologiya, 2011.
4. Интернет материаллари.